

MEDRESE VE ÜNİVERSİTE

Melek DOSAY GÖKDOĞAN*

Bilimin ve dolayısıyla kültürün ilerlemesinde tarih boyunca eğitim ve araştırma kurumlarının doğal olarak çok önemli etkisi olmuştur. Ayrıca toplumların günlük hayatlarını sağlıklı biçimde sürdürmeleri için okulların açılması gerekir ve bu okullaşma olayı antik çağlara kadar uzanır.

Günümüzde, bilim ve teknolojide Batı'nın gerisinde kalan Doğu'nun, bir zamanlar çok ileriye giderken neden geriye düştüğü en çok tartışılan soruların başında geliyor. Bu tartışmaya eğitim kurumları açısından dâhil olmak amacıyla bugün Doğu ve Batı medeniyetlerindeki yüksek öğretim kurumları olan medrese ve üniversiteyi karşılaştıracam.

Öncelikle bu iki medeniyetin toplumsal ve siyasal yapılanma biçimlerinin eğitim kurumlarına da yansımış olduğunu görmek gerekiyor. Medreseler dini vakıflar olduğundan, özerk hukuki oluşumlar değillerdi. Merkezi devletin kurmuş olduğu merkezi eğitim kurumlarıydı. Bunların yapılanmasını piyasa koşulları belirlemiyor, arz-talep durumuna göre şekillenmiyorlardı. Bu yüzden de özerk olmamışlardır.

Batı'da ise yüksek öğretim kurumu olarak üniversitenin ilk defa ortaya çıkışı 13. yüzyılda görülmüştür. Hiçbirinin kesin kuruluş tarihi belli olmamakla beraber, Bologna, Paris ve Oxford üniversitelerinin aşağı yukarı aynı tarihlerde (1200'lerde) kuruldukları tahmin edilmektedir.

Hoca ve öğrencilerden oluşan bu topluluklar "universitas societas magistrorum discipulorumque" (hoca ve öğrencilerin evrensel topluluğu) olarak bilinirdi ve üniversite sözcüğü de buradan gelir. Üniversite denilen

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi

bu kurum, Ortaçağ zanaatkâr loncalarına benzer biçimde örgütlenmişti. Bologna Üniversitesi, öğrenci loncası tarafından kurulmuş ve hocaların maaşlarını öğrenciler karşılamıştır. Paris Üniversitesi daha çok hocaların loncası niteliğindedir ve hoca maaşlarını kilise karşılamıştır. Devlet desteği ile kurulan Oxford Üniversitesinde ise hocaların maaşlarını devlet ödemiştir. Üniversiteler genellikle imparatorların, kralların, papaların ve başpiskoposların himayesinde olmakla beraber, belli ölçüde özerkliğe sahip, yerel yargı ve vergi kurumlarından bağımsız kuruluşlardı.

Batı'da bu lonca tipi örgütlenmeler sebebiyle öğrenci bedel ödüyordu, karşılığını da almak istiyordu. Loncalar altında sadece öğrenciler değil, hocalar da örgütlenmişlerdi. Öğrenci sadece eğitim için değil, kaldığı yerde yaşamak için de (iaşe ve ibate) bedel ödüyordu. Bu yüzden öğrenciler aralarında aldıkları kararları yerel yöneticilere (belediyelere) dayatabiliyorlardı. Yani öğrenciler buldukları kentlerin birtakım düzenlemelerini değiştirme gücüne sahiplerdi. Hocalar da verdikleri derslerin karşılığını almak için örgütlenmişlerdi. Böylelikle karşılıklı çıkarlar üniversitenin yapısına da yansdı ve serbest piyasa ekonomisi geçerli oldu.

Medresede ise durum çok farklıydı. Öğrenciler için eğitim ücretsizdi. İaşe ve ibate de ücretsizdi. Mesela meşhur filozof Gazali, 1070'lerde Tus şehrinde bir medreseye gitmiş, orada erkek kardeşiyle birlikte ücretsiz kalmış, yemiş, içmiş ve hocaların derslerin takip etmişti.

Üniversiteler kurulduklarından itibaren farklı alanlarda uzmanlaşmışlardı. Öğrencilerin yönlendirdiği Bologna, kısa zamanda hukuk eğitiminin merkezi oldu. Kilisenin desteklediği Paris Üniversitesi ise teoloji çalışmalarının merkezi haline gelmişti. İtalya ve Güney Fransa'daki üniversiteler Roma hukuku ve tıp eğitimi ile öne çıkarken, Paris ve İngiltere üniversiteleri teoloji, kilise hukuku ve pozitif bilimlerin merkezi haline gelmişti.

Yani üniversitede fakülteleşme gerçekleşti. Medresede ise böyle bir fakülteleşme olmadı. Bu bakımdan tıp eğitimi örneğinde bu iki kurumu mukayese edelim: İki kurumdaki eğitimin farklılığı, Avrupa'da tıbbın ilk dünyevi meslek haline gelmesiyle sonuçlandı. Bunu, üniversitelerin tıp fakültelerindeki eğitim sistemi sağlamıştı. Böylece tıp eğitiminin kurumsallaşması sonucunda tıp bilimi ve tabii ki hekimlik acemilerin,

şarlatanların elinden alınmıştı. Tıp fakültesi diplomasına sahip olmak, her yerde hekimlik yapmaya hak kazanmak anlamına geliyordu.

Medresede ise tıp öğrencilerine, eğitimlerini tamamladıklarında bir derece ya da diploma verilmiyordu. Böyle bir diploma verebilecek ve unvan kazandıracak fakülte bulunmuyordu. Hekimler ya özel derslerle usta-çırak münasebetiyle, bazen de kendi kendine ya da hastanelerin tartışma odalarında metinlerin okunması yoluyla yetişiyorlardı. Her şey bireysel eğilim ve kişisel ilişkilere bağlı olduğundan, şarlatanlığı ortadan kaldırmak ya da standart bir müfredat oluşturmak mümkün olmamıştı. Hekim olmak, bildiği kitaplar vasıtasıyla uygun gördüğü öğrencilerini yönlendiren ve tıp uzmanı kabul edilen kişiye bağlıydı. Bu kişi, öğrencileriyle metinleri okurken ve hatta zor soruları ele alırken herhangi bir sınav yapmıyordu. Diplomanın, unvanın, standart bir müfredatın ve profesyonellerden oluşan düzenli bir yapının olmadığı böyle bir ortamda şarlatanlık yaygındı.

Doğu'daki durumun aksine, Avrupalılar hekimlik uygulamalarıyla ilgili resmi hukuki düzenlemeler yapmışlardı. Örneğin, Paris Tıp Fakültesi kent sınırları içinde tıp ve tıpla bağlantılı alanları düzenleme hakkı olduğunu iddia etmişti. Meşru olmayan tıbbi uygulamalarla ilgili mahkemelerde davalar açtırabiliyorlardı. Bologna'da da izin almadan hekimlik ya da cerrahlık yapmak yasaklanmıştı. Tıp diplomasını göstermeyen kimse hekimlik yapamazdı. Başka yerde tıp okumuş olanlar, güvenilir 3 şahit göstermek ve üniversite hekimlerinin yapacağı sınavı başarıyla geçmek zorundaydılar.

Bologna, Paris ve Oxford üniversiteleri, hemen arkalarından kurulan Montpellier, Padua ve Cambridge üniversiteleri en eski üniversiteler olarak bilinir. Bunların hemen ardından Paris'i ve Bologna'yı örnek alarak kurulan yaklaşık seksen üniversite (1500 yılında), günümüze kadar devam edip gelen üniversite yapısını biçimlendirmiş ve Batı'nın muazzam entelektüel canlanmasının bir göstergesi olmuştur.

Bu üniversiteler on üçüncü yüzyıldan itibaren durup dururken kurulmadılar. Bu yüzyılda kurulmuş olmalarının en büyük sebebi, on ikinci yüzyılda ağırlıklı olarak İspanya'da yaşanan tercüme etkinliğiydi. İspanya'nın Araplardan geri alınmasından sonra, buradaki Arapça eserleri okumak ve Arapça öğrenmek isteyen araştırmacılar Avrupa'nın her yerinden İspanya'ya akın etmişler ve Toledo kentinde bu Arapça eserlerin

Latinceye aktarıldığı sistemli bir tercüme faaliyetini başlatmışlardı. Bilim tarihçilerinin “12. Yüzyıl Rönesans’ı” olarak adlandırdıkları bu tercüme devri yaşanmasaydı, çok muhtemel olarak on altıncı yüzyıldaki Rönesans da yaşanmazdı. Peki, tercüme edilen bu eserler nerede incelenip tartışılacaktı? Tabii ki üniversitelerde. Bilginin bu yeniden doğuşu ve yayılmasının doğurduğu ihtiyacın yanı sıra, yüksek öğrenim görmek isteyenlerin sayısındaki büyük artış da üniversitelerin kuruluşunda önemli bir etken olmuştur.

Doğu’da ve Batı’da yapılanma biçimlerindeki farklılık müfredata da yansdı. Medresede öncelik Kuran’ı ve Müslüman dünya görüşünü korumak ve aktarmaktı. Kuran, Tanrı’nın ezbere okunması gereken kutsal ve ebedi sözüydü. Burada vurgulanması gereken, yöntemdir ki o da ezberdi. Amaç hocanın yazılarından mümkün olduğu kadar çok şey öğrenmek, tüm öğrendiklerini ezberleyerek alıp götürmektir. Burada bir tartışma ortamı söz konusu olmamıştı. Zaten medresenin en başta kuruluş amacı İslam hukukunun ve ona yardımcı disiplinlerin öğretilmesiydi. Yani devlet mekanizmasının işleyişini yürütecek kadı, müftü gibi memurları yetiştirmekti. Medresede İslâm’ın ruhuna aykırı hiçbir şey öğretilmezdi.

Batı’da da başlangıçta Kilise’nin uygun bulmayacağı hiçbir konu müfredatta yer alamadı. Ancak zamanla devletin yapısı değişince bu kurumlar da değişime uğradı. Bu bakımdan üniversitenin yapısı değişmeye, dönüşmeye ve gelişmeye daha açıktı.

Medresede ise vakıf sahibinin belirlediği hedefin dışına çıkmak düşünülmemişti. Hocalar, kendi ilgi alanlarına yönelik kitapları okutuyorlardı. Bir öğrenci belli bir âlimle çalıştığında ondan icazet alırdı. Bunun anlamı; ustalaştığı, ezberlediği, hocasının dizinin dibinde okuduğu belli bir eseri öğretme iznine (ruhsatına) sahip olmasıydı.

On üçüncü ve on dördüncü yüzyılların üniversitelerinde sabit bir müfredat yerleşmemiş olsa da tercih edilen bir konu sıralaması vardı. Doğa bilimlerinden önce trivium (gramer, retorik ve diyalektik) ve quadriviumun (aritmetik, geometri, astronomi ve müzik) öğrenilmesi idealdi, metafiziğe başlamadan önce de ahlâk felsefesi ve doğa bilimleri öğrenilmeliydi. Arapçadan yapılan çevirilerle içeriği zenginleşen quadrivium, aslında pozitif bilimlerden oluşuyordu. Tüm üniversitelerde bu pozitif bilimler aynı ölçüde yer almasa da bunlar açıkça müfredatın bir parçasıydılar. Yani

Ortaçağ'da üniversite, herkese, bilime dayalı bir eğitim sağlamış ve bilimi belki de modern dönemdeki örneklerinden çok daha fazla vurgulamıştı. Dersler, daha çok mantık (gramer temeline dayalıydı), fizik (her tür fiziksel değişikliği kapsıyordu), kozmoloji ve astronomi ile matematik üzerineydi.

Bu dersler, konulardan ziyade ders kitapları esas alınarak veriliyordu. Derste öğretilen metinler Yunanca ve Arapça eserlerin Latince tercümeleri ve özel olarak derslerde okutulmak üzere yazılmış yeni kitaplardı. Konuları sınıfta öğretme yöntemi ise henüz tam olarak bilinmemekle beraber, metinleri sorular biçiminde ele alma yönteminin yaygın olduğu tahmin edilmektedir. Geçmiş antik çağlara kadar uzanan bu yöntem, on ikinci yüzyılda yeniden canlandı ve skolâstik bilimin yöntemi oldu.

Bu sorulardan bazısı zamanla değişse de çoğu yüzyıllarca geçerli kaldı. Örneğin, Paris Üniversitesinde ele alınan on yedi sorudan bazısı şöyleydi:

Bir boşluğun varlığı mümkün müdür?

Ağır, basit bir cismin aşağı doğru hareketinde bir iç direnç var mıdır ve yine hafif, basit bir cismin yukarıya doğru hareketinde bir iç direnci var mıdır?

Ağır ve hafif cisimlerin her hareketinde bir direnç ortamı gerekli midir?

Eğer bir boşluk var olsaydı, ağır bir cisim bunun içinde hareket edebilir miydi, edemez miydi?

Bu sorular, Aristoteles fiziğinin âdeta sorgulandığını ve bu fiziğin söylediklerinin aksi olursa neler olabileceğinin düşünüldüğünü göstermektedir. Ancak bütün bu akıl yürütmelere rağmen, son noktada yine Aristoteles kabul görüyordu. Skolâstik işte böyle bir şeydi!

Fakat bu arada, kavramsal olarak zengin olan bu dünyevi bilgi malzemesi, Hıristiyanlık için tehdit oluşturmuş ve üniversitelere girdiği on üçüncü yüzyılda muhalefetle karşılaşmıştır. Aristoteles'in yazılarında, Hıristiyanlığa aykırı olan felsefi görüşler vardı. Aristotelesçi düşünceye göre, evren sonsuzdu. Bu yeni kozmolojiye hemen tepki doğmadı, çünkü Aristoteles'in eserleri on ikinci yüzyıldaki çevirilere kadar Batı'da bilinmiyordu. Dolayısıyla bu eserlere yönelik olumsuz önyargılar oluşmadığı gibi, Paris'te Edebiyat Fakültesinin kararıyla çıkartılan 1255 yılı Nizamnamesi'nin Aristoteles'in doğa kitaplarının okunmasını ve

bu kitapların ders olarak okutulmasına zaman ayrılmasını buyurması durumundaki gibi destek de söz konusuydu. Fakat Hıristiyanlık ile uyuşmayan fikirler içeren bu doğa kitaplarının coşkuyla okunmaya ve incelenmeye başlanmasıyla birlikte bazı çevrelerde başlayan tedirginlik ile kilise mensuplarından üniversite hocalarına ve öğrencilerine yönelik kısıtlamalar ve uyarılar gelmeye başladı. Nihayet Paris Piskoposu Tempier'in 1277 yılında getirdiği yasak ile tarihte en dikkat çekici din-bilim-felsefe çatışmasının örneğiyle karşılaşıldı. Piskopos Tempier, Aristoteles ve yorumcularının düşüncelerinden türetilmiş 219 maddenin Paris Üniversitesinde okutulmasını ve tartışılmasını yasaklamıştı. Bu yasağı çiğnemenin cezası ise aforozdu. 1277 Mahkûmiyeti ile evrenin sonsuzluğu ve dünyaların çok olması tezleri de mahkûm edilmişti. Fakat bu yasak sadece Paris çevresini kapsadığından ve Aristoteles'in öğretilmesi nizamnameyle belirlendiğinden, ayrıca üniversitelerin özerkliğinden dolayı bu yasağın çok etkili olmadığı ve yaklaşık elli sene sonra kalkarak her yerde özgürce bu konuların okunduğu anlaşılmaktadır. Bazı bilim tarihçileri, 1277 mahkûmiyetinin Ortaçağ düşüncesini özgürleştirdiğini ve böylelikle modern bilimin doğuşuna izin verdiğini söylerler. Özellikle Tanrı'nın istediği kadar evren yaratmasını sağlayan mutlak gücüne ilişkin sorular, çağın bazı en yetenekli zihinlerini Aristoteles'in fizik problemlerine yeni ve ilginç çözümler getirmeleri yönünde cesaretlendirmiş, verdikleri bu spekülatif cevaplar, Aristotelesçi evren görüşünü yıkamasa da Aristoteles'in bazı temel ilkelerine meydan okumuşlar ve pek çok kişinin Aristoteles'in felsefesinde düşünülenin tam tersi olabileceğini fark etmelerini sağlamışlardır.

Yani doğa bilimleri Ortaçağ üniversitelerinin müfredatına sağlam bir şekilde yerleşmişti. Aristoteles'in doğa kitaplarının Ortaçağ üniversitelerinin müfredatına dâhil edilmesiyle birlikte doğa araştırmalarıyla ilgili tarafsız bir gündem de kurumsallaştırılmış oluyordu. İşte bu gündem, sonraki dört yüzyıl Avrupa üniversitelerindeki yerini korumuş, böylece modern bilim hamlesinin temelini atmıştır. Buradan çıkarılacak bir sonuç da skolâstığın her zaman olumsuz bir olgu olmadığıdır! Unutmayalım ki Galileo'nun sabit ivmeli hareketle ilgili buldukları, on dördüncü yüzyıldaki skolâstik öncellerinin incelemelerine dayanmaktadır.

Medresede ise böyle bir gelişme olmamış, naklî ilimler sistematik olarak okutulurken, aklî ilimler ancak bazı özel durumlarda müfredatta yer

bulabilmişlerdir. “Yabancı bilimler” bazı hocalar tarafından öğrencilerine gayri resmi olarak okutulmuştur.

Doğu’da ve Batı’daki eğitim kurumları arasındaki bu yapısal ve yönetsel farklar, bu iki dünyada gerçekleşen bilimsel başarılar açısından ortaya çıkan farklılıkları da açıklamaktadır.

Kaynakça

Edward Grant, *Orta Çağda Fizik Bilimleri*, Verso Yayınları, 1986.

Toby E. Huff, *Erken Modern Bilimin Doğuşu ve Yükselişi*, Runik Kitap, İstanbul 2022.

Richard S. Westfall, *Modern Bilimin Oluşumu*, Alfa Yayınları, 2015.